

Modern dönemlerde göz ardı edilen *İslâm şehrinin farklılıklar şehri olma özelliği*, İslâm şehir teorilerinin merkezinde yer alması gereken bir özelliktir. Burada altı çizilmesi gereken ana mesele İslâm şehrinin salt bir Müslüman şehri olmadığıdır. Diyarbakır/Amid örneğinde olduğu gibi şehir, hem Hristiyan hem de Müslüman şehridir. Etnik olarak ise hem Süryani hem Ermeni hem de Kürt ve Türk şehridir. Bir İslâm şehri olarak Diyarbakır'da bütün bu dinî ve etnik unsurların kendine ait bir şeyler bulduğu ve şehri sahiplendiği bir geleneksel anlayış hâkimdir. Unutulmamalıdır ki bütün bunları bir araya getiren temel unsur, bütün çoklukları ve farklılıkları Allah'ın birliğinin veya tevhid düşüncesinin bir tezâhürü olarak gören anlayıştır. Bu aynı zamanda kesrette vahdeti bulan anlayışın sonucudur. Burada asıl olan farktır. Farklılığa müdahale etmek tanrısal bir rol üstlenme teşebbüsüdür. Bu yaklaşım çerçevesinde farklılıkların bir arada yaşaması İslâm şehrinin en belirgin özelliğidir.

Osmanlıdan Günümüze

DİYARBAKIR

Editörler
İbrahim Özcoşar
Ali Karakaş
Mustafa Öztürk
Ziya Polat

ISBN: 978-605-2174-84-5

9 786052 174845

www.ensarnesriyat.com.tr

siparis@ensarnesriyat.com.tr

Osmanlıdan Günümüze DİYARBAKIR

Editörler
İbrahim Özcoşar Ali Karakaş
Mustafa Öztürk Ziya Polat

ensar

Osmanlıdan Günümüze
DİYARBAKIR

ENSAR NEŞRİYAT TİC. A.Ş.

ISBN : 978-605-2174-84-5

Sertifika No: 17576

Kitabın Adı

Osmanlıdan Günümüze
DİYARBAKIR

Yayın Yönetmeni

Hüseyin KADER
Adem SAYDAN

Editörler

İbrahim ÖZCOŞAR
Ali KARAKAŞ
Mustafa ÖZTÜRK
Ziya POLAT

Yayına Hazırlayan

Hüseyin KAHRAMAN

Kapak

Halil YILMAZ

Baskı-Cilt

Matsis Matbaa Hizmetleri San. ve Tic. Ltd. Şti.

Tevfikbey Mah. Dr. Ali Demir Cad. No: 51 Sefaköy-İstanbul

Tel: 0212 624 21 11 pbx Faks: 0212 624 21 17

Sertifika No: 40421

1. Basım

Aralık 2018 / 1000 adet basılmıştır.

İletişim

Ensar Neşriyat Tic. A.Ş.

Düğmeciler Mah. Karasüleyman Tekke Sok. No :7 Eyüpsultan / İstanbul

Tel: (0212) 491 19 03 - 04 Faks: (0212) 438 42 04

www.ensarneyriyat.com.tr siparis@ensarneyriyat.com.tr

Osmanlıdan Günümüze DİYARBAKIR

Editörler

İbrahim ÖZCOŞAR

Ali KARAKAŞ

Mustafa ÖZTÜRK

Ziya POLAT

İstanbul, 2018

İÇİNDEKİLER

Takdim.....	VIII
Önsöz.....	XV
Bir İslam ve Osmanlı Şehri Olarak Diyarbakır/Amid	1
İbrahim Özcoşar	
Rûmiye Şeyhinin (Azîz Mahmûd Urmevî) İdamı Meselesi	25
Feridun Bilgin	
18 ve 19. Yüzyılda Diyarbakır Şer'ıye Sicillerinde Yerel Yönetim: İhtisab Müessesesinin İşleyişi	43
Orhan Canpolat	
Osmanlı Diyarbakır'ında Keleşin Yapımı ve Kullanımı	61
Fasih Dinç	
19. Yüzyılda Diyarbakır Vilayeti'nde Yaşayan Bazı Kürt Aşiretleri: Aşiret, Din ve Eşkıyalık Meseleleri Üzerinden Bir Değerlendirme	103
Fehminaz Çabuk	
Diyarbakır'da Çeçen Muhacirler ve Sebep Oldukları Asayiş Olayları	137
Erdal Taşbaş	
XIX. Yüzyıl Sonunda Kafkas Muhacirlerin Diyarbakır ve Yöresine İskânı	157
Ercüment Topuz-Orhan Aşık	

Diyarbakır ve Erzurum Arasında Gerçekleşen İlk Ermeni Islahatları
1879 -1881: Tarihi ve Kültürel Bir Araştırma..... 179

Hoger Taher Tavfiq

II. Abdülhamid Döneminde Devlet, Aşiret ve Yerel Bürokrasi
Üçgeninde Bir Şeyh: Şeyh Halid 207

Ekrem Akman

Cizye Defterlerine Göre 19. Yüzyıl Ortalarında Diyarbakır'da
Yaşayan Gayrimüslimlerin Demografik ve İktisadi Yapısı Üzerine
Bir Değerlendirme 233

Kazım Kartal-Mustafa Uysal

VIII |

Yakınçağlarda Diyarbakır'da Tarım ve Hayvancılık Konusunda
Bazı Tespitler 257

İbrahim Yılmazçelik

19. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbakır'da Veba-i Bakarî..... 295

Sabri Mengirkaon

Diyarbakır İpekçiliği Üzerine Değerlendirme (1850-1914) 323

Hakan Asan

Osmanlı Son Döneminde Kulp Kazası'nın İdari, Sosyokültürel,
İktisadi ve Eğitim Yapısı 341

Hatip Yıldız

Diyarbakır Vilayet Matbaası 363

Ünal Taşkın

Osmanlı Devleti Döneminde Diyarbakır Belediyesi 381

Şeyhmus Bingül

Peyman Gazetesi Bağlamında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin
Diyarbakır Şubesinin Faaliyetleri 405

Oktay Bozan

1916 ile 1923 Yılları Arasında Diyarbakır'da Siyasi ve
Sosyal Değişim 431

Karwan Waisy Salih

Evliyâ Çelebi ve Ârifî Paşa'nın Seyâhatnâmelerinde Diyarbakır'ın
Değişimi Üzerine Mukayeseli Bir İnceleme..... 471

Şemseddin Bayram

Osmanlı Dönemi Seyahatnamelerinde Diyarbakır'ın Kentsel ve
Sosyal Durumu 515

Saadi Osman Haruti

Gezginlerin Osmanlı Dönemindeki Diyarbakır Mimarisine
Dair Gözlemleri 547

Ghassan al Jawadi

Alûsî'nin Gözüyle Diyarbakır/ Bı Çavê Alûsî Amîd 565

Haşim Özdaş

Fransız Seyyahların Gözüyle Diyarbakır'da Sosyo-Kültürel Hayat 581

Hüseyin Yaşar

Anglozyonist Ajan Gertrude Bell'in Kadrajında Diyarbakır 597

Hatice Palaz Erdemir- Halil Erdemir

Diyarbakır Keldani Kilisesi'nin Doğuşu 631

Ramazan Turgut

Birinci Dönem TBMM'de Diyarbakır Milletvekili Hacı Şükrü
(Aydındağ) Bey'in Siyasi Faaliyetleri (1920-1923) 645

Volkan Payaşı

Elcezire İstiklal Mahkemesi'nin 1923 Yılı Diyarbakır Kararları 677

Kenan Demirel

x|

Cumhuriyet'in İlk On Beş Yılında Diyarbakır'da Tesis Edilen
Sağlık Kurumları ve Faaliyetleri..... 705

Sadet Altay

Tek Parti Döneminde Diyarbakır Belediyesi 741

Ercan Çağlayan

Birinci Umûmî Müfettişlik Bölgesi'nde Asayişsizlik ve Asayiş
Sağlama Faaliyetleri (1927-1952) 773

Ersoy Zengin

İsmet İnönü'nün Diyarbakır Gezileri ve Bu Gezilerin Basındaki
Yansımaları 795

Metin Kopar

Demokrat Parti Döneminde Diyarbakır'da Genel Seçimler ve
Yansımaları 809

Mehmet Pınar- Cevdet Teke

Diyarbakır'da 1950 Seçimleri ve Milletvekili
Ahmet Kamil Tayşi 825

Ahmet İlyas-Ebru Çoban

Diyarbakır Gazetesinde Demokrat Parti Algısı (1950-1960) 837

Yunus Özdurğun

1980 Sonrasında Diyarbakır Seçmen Tercihlerinde Öne Çıkan
Siyasal Tercihler..... 853

Devrim Ertürk

19. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA DİYARBEKİR'DE VEBA-İ BAKARÎ

Sabri Mengirkaon

Mardin Artuklu Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi

Özet

Osmanlı Devleti çok geniş coğrafyalarda hüküm sürmüş, ekonomisi tarım, hayvancılık ve daha ziyade bu ürünlerin ticaretine dayanan bir devlettir. Buna rağmen Osmanlı Devleti yakınçağlarda Avrupa'da meydana çıkan birtakım tarımsal teknik ve teknolojik gelişmeleri, ekonomisinin bel kemiğini oluşturan tarım ve hayvancılık faaliyetlerinde tatbik edememiştir.

| 295

Özellikle 19. yüzyılda meydana gelen hayvan hastalıkları bütün Osmanlı Coğrafyası'nda olduğu gibi Diyarbakir'de de hayvancılığı olumsuz etkilemiştir. Özellikle bu dönemde görülen veba-i bakarî hastalığı Diyarbakir'de binlerle ifade edilen miktarlarda sığırların ölümüne sebep olmuş ve bu durum hem 19. yüzyılda Diyarbakir'de yapılan hayvancılığa hem de Osmanlı Devleti'nin ekonomisine sert bir darbe vurmuştur.

Bu çalışmada 19. yüzyılın son çeyreğinde Diyarbakir'de meydana gelen veba-i bakarî hastalığı incelenecektir. 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin içerisinde bulunmuş olduğu ekonomik koşullar kısaca incelenecek, hayvancılığın Osmanlı Devleti ve Osmanlı'nın kent ekonomisi üzerindeki önemine değinilecektir.

Çalışmada üzerinde durulan diğer bir sorunsal da; Osmanlı Devleti'nin hem merkezi idare hem de yerel idare bağlamında veba-i bakarî karşısında ortaya koymuş olduğu afetle mücadele metotları ve bu metotların sonuçlarıdır. Bu minvalde veba-i bakarî hastalığı ile yakından ilişkili olan Osmanlı Devleti'nde veterinerlik mesleğine değinilecek ve Avrupa'da bu mesleğin inkişafı ile Osmanlı Devleti'ndeki durumu incelenecektir. Bunun yanında Osmanlı Devleti'nin veba-i bakarî ile ilgili aldığı önlemler ve bunların sonuçları incelenecektir.

RINDERPEST IN DİYARBEKİR IN THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY

Abstract

The Ottoman state, which covered a very wide area, was a state whose economy was based on agriculture, animal husbandry and to an even greater extent on the trade of agricultural and animal products. Although these activities were the mainstay of its economy, the Ottoman state did not succeed in applying to them the wide range of technical and technological developments that had taken place in Europe.

296 |

Especially the animal diseases that in the 19. century appeared in Diyarbekir, just as they did in the entire Ottoman state, had a negative effect on animal husbandry. In particular the rinderpest disease, which occurred in this period, caused the death of thousands of cattle and dealt a harsh blow both to animal husbandry in Diyarbekir and to the economy of the Ottoman state.

In this article we will study the rinderpest disease that occurred in Diyarbekir in the last quarter of the 19th century. Investigating the economic conditions of the Ottoman state, we will cast a quick look on the importance of animal husbandry for the Ottoman state and the Ottoman urban economy. After establishing the chronology of the rinderpest disease, we will focus on the effect that it had on the animals. Then we will make a few rough estimates about the spread of the disease to the Ottoman state and to Diyarbekir.

In our article we will attempt to delineate another issue as well: the methods of fighting catastrophes that the Ottoman state applied against rinderpest in the context of both central administration and local administration and the results of these methods. Here we will focus on the veterinary profession in the Ottoman state, which closely concerned itself with rinderpest, and we will investigate the condition of this profession in the Ottoman state together with its establishment in Europe. Besides, we will attempt to study all measures that the Ottoman state had taken concerning rinderpest and the effectivity of these measures.

Giriş

Bu çalışmada, 19. yüzyılın ikinci yarısında Diyarbakir’de meydana gelen veba-i bakarî hastalığı incelenecektir. Hastalığın Diyarbakir’de ortaya çıkışı, ne şekilde sirayet ettiği ve sonuçları Osmanlı arşiv belgeleri ışığında ortaya koyulmaya çalışılacaktır. Veba-i bakarînin ortaya çıkmasıyla beraber yerel idare ve Osmanlı Devleti’nin hastalığın ortadan kaldırılması için ne tür önlemler aldığı ve sonuçlarının ortaya koyulması çalışmanın bir diğer amacını teşkil etmektedir.

Osmanlı Devleti tarihi süreçte toprak açısından zengin, sermaye ve işgücü bakımından yoksul bir tarım ekonomisi olarak kaldı.¹ Tarımın ve tarımın bir alt kolu olan hayvancılık bütün Osmanlı Coğrafyası’nda olduğu gibi 19. yüzyıl Diyarbakir’inde de çok önemli bir ekonomik faaliyet durumundaydı. Osmanlı kentlerinin ticaret ve yaşesi tarım ve hayvancılık etrafında şekillenmişti.

19. yüzyılda Avrupa’da meydana gelen teknolojik yenilikler tarımda makineleşmeyi de beraberinde getirmişti. Başta pulluk teknolojisi olmak üzere tarımın pek çok alanında yeni teknikler ve teknolojik gelişmeler tarımdaki verimi arttırmaktaydı. Buna karşılık, Osmanlı Devleti’nde tarım eski teknik ve tarım aletleriyle yapılmaya devam etmekteydi. Tarımda çekici güç olarak kullanılan hayvanlar daha ziyade sığır, at ve katırdı. Bir çift atla bir günde 6-7 dönüm arasında toprak sürülebiliyorken, bir çift öküzle 3-4 dönüm arazi sürülebilmekteydi.² At kullanımının tarımdaki avantajına rağmen, bakımı zor bir hayvandı. Bu nedenle at, Anadolu’da sadece varlıklı olan köylülerce sahip olunabilecek bir hayvandı.³ Tarımdaki kullanımlarına ek olarak atlar, yük taşımacılığında ve binek olarak kullanılmaktaydılar. Bunlar dışında sahiplerine ekonomik olarak sağladıkları bir katkı yoktu. Ancak, sığırlar tarım işlerinde kullanılmalarından başka, ekonomik anlamda sahiplerine pek çok getiri sağlamaktaydılar. Diyarbakir’de yapılan hayvan-

1 Donald Quataert, Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922, Çev. Ayşe Berktaş, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, s.195.

2 Tevfik Güran, 19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1998, s.86.

3 Suraiya Faroqhi, Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı, Çev. Emine Sonnur Özcan, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2006, s.83.

cılığın temel amacı, pazar için et, yağ, süt, deri ve yün üretmektir. Özellikle kentin deri ve dokuma sanayisinin altyapısını hayvancılık oluşturmaktadır. 19. yüzyılda evlerin aydınlatılmasında kullanılan mumların üretimi de hayvanların yağlarından sağlanmaktaydı. Bu itibarla, hayvancılık aynı zamanda kent sanayisi için de önemliydi. Bunun yanında, bir 19. yüzyıl Diyarbakir evinde, hayvansal ekonomik çıktının pek çok yönünü bulmak mümkündür.

Nakit para sıkıntısı çektiklerinde, köylüler hayvanlarını satarak bu sıkıntılarını gidermekteydiler. Bu açıdan hayvancılık aynı zamanda birikmiş servettir.⁴ Tarımdaki karlılığın birçok âmile bağlı olarak değişmesine rağmen hayvan elde bulunan mevcut değerdir. Bu nedenle halkın zenginliği sahip olduğu hayvana göre şekillenmektedir. Bundan dolayıdır ki 19. yüzyılda Diyarbakir’de ahali kıtlık tehlikesine rağmen paraya çevirebildikleri her şeyi satarak hayvan satın almaktaydılar.⁵

Hayvancılık risk/kazanç açısından istikrarlı ekonomik bir faaliyettir. Et ve diğer hayvansal emtiânın her yerde değerli olması ve alıcı bulabilmesi hayvancılığı önemli kılmaktadır. 19. yüzyılda Diyarbakir’de iki tip hayvan üretiminden söz edebiliriz; *hane tipi* hayvan yetiştiriciliğinde büyük baş hayvan tercih edildiğini ve bunun nedeninin de büyük oranda çiftçilik faaliyetleri ve diğer sebepler olarak zikredebiliriz.⁶ Bir diğer hayvancılık türü ise daha ziyade aşiretlerce icra edilen ve kent pazarlarına et temin eden küçükbaş hayvancılıktır. Tarım sektörünün önemli bir kolunu teşkil eden hayvancılık 20. yüzyıl başlarında Diyarbakir’in toplam zirai üretiminin % 41’ini teşkil ediyordu.⁷ Yukarıda hayvancılık için her ne kadar istikrarlı bir ekonomik uğraş olduğundan bahsetmiş olsak da 19. yüzyılda özellikle 93 Harbi’nden sonra meydana gelen hayvan hastalıkları bu durumu aleyhte etkilemiştir. Hayvan kaybının yanında, toplumsal sağlığı da etkileyen *veba-i bakarî hastalığı*, 19. yüzyılın son çeyreğinde kolera hastalığı ile beraber Osmanlı Devleti’nin yoğun bir şekilde mücadele ettiği bir afet olmuştur.

Halk arasında *malkıran* ve *çor* olarak da isimlendirilen veba-i bakarînin 19. yüzyıl Osmanlı kentleri üzerinde yarattığı etki çok büyüktür. Veba-i bakarînin 19. yüzyıl Osmanlı ekonomisinde yarattığı sıkıntılar bir arşiv belgesinde şöyle özetlenmektedir:

4 Güran, 19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı, s.100.

5 BOA, DH. MKT, 2198/51, 7 Mayıs 1899.

6 Güran, 19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı, s.101.

7 Güran, 19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı, s.79.

*Memâlik-i Osmaniyede sana ’ât ve ticâret henüz terakkî edememiş olmak cihetiyle ahâlinin medâr-ı ma ’işeti zira ’âttan ibâret kalmış ve zira ’at... ’ale’l- ’umûm emrâz-ı sâriye ve bilhassa veba-i bakarî yüzünden şu beş altı sene zarfında birkaç yüz bin sığır telef olarak birçok yerde çiftçilik mu ’attalatda ve çiftçiler fakr u zarûrette kalmış ...*⁸

Tarihin eski dönemlerinden beri bilinen veba-i bakarî hastalığı,⁹ Osmanlı kentleri üzerinde asıl yıkıcı etkisini 19. yüzyılın son çeyreğinde göstermiştir.

19. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbakir’de Veba-i Bakarî

13 Mayıs 1880’de Diyarbakir’e bağlı Mardin Kazası’nda bulunan gayr-ı müslim cemaat önderlerinden altı tanesi bütün Mardin Hristiyanlarının adına Sultan II. Abdülhamid’e gönderilmek üzere bir dilekçe kaleme aldılar. Buna göre Mardin’de büyük bir kıtlık yaşandığı ve hayvanatın da büyük çoğunluğunun telef olduğunu, henüz telef olmayanların ise telef olanlardan bir farkının kalmadığını yazmaktaydılar. Üstelik ölmemiş olan hayvanların büyük bir kısmının sahipleri tarafından otlatılabilmek için başka bölgelere götürüldüklerini bildiriyorlardı. Halkın durumunun çok kötü olduğunu, Mardin ahâlisinin açlık tehlikesiyle karşı karşıya bulunduğunu ve Sultan Abdülhamid’in merhametine sığındıklarını ve eğer sultan uygun görürse mirî vergilerden bir süreliğine muaf olmak istediklerini bildirdiler.¹⁰ Mardin çarşılarında kasap dükkânlarında et bulunamıyordu. Aynı zamanda zahire fiyatları astronomik oranlarda artmıştı ve halk gerçekten de açlıkla karşı karşıyaydı. Oysa 1879’un sonbaharında çok iyi yağmur yağmıştı ve halk hasattan umutluydu. Kısa zamanda meydana gelen iklimsel bir takım farklılıklar kentte tam bir hayal kırıklığına sebep olmuştu. O yıl neredeyse hiç mahsul alınmamıştı. Hayvanlar otlayacakları mera ve otlaklarda ot yetişmemiş olmasından dolayı güçten düşmüş ve birer ikişer telef olmuşlardı.¹¹ Esasında 19. yüzyıl felaketlerle gelmişti. Bu yüzyılın hemen başında etkisini yitiren veba salgınlarından sonra kıtlıklar meydana çıkmıştı. Yüzyılın ortasında ise kolera da kıtlıklara dahil olmuştu ve şimdi buna hayvan hastalıkları ekleniyordu. Diyarbakir’de 1803-1804-1805, 1810, 1817-1820,

8 BOA, DH, HMS 22/24, 17 Haziran 1908.

9 Geniş bilgi için bkz: Nihal Erk, “Tarihte Önemli Sığır Vebası Salgınları ve 1920’ye kadar Memleketimizdeki Durumu” A.Ü. Veteriner Fakültesi Dergisi, C.X, S. 3-4, s.221- 237.

10 BOA, Y. MTV, 3/129, 1 Mayıs 1880.

11 Hanna Dolebeni, Itr- el Nardin fi Tarih Merdin, Çev. Cebrail Aydın, Resim Ofset, İstanbul, 1972, s.100.

1826, 1845, 1881 ve 1887-1888 tarihlerinde kıtlıklar vardı.¹² 19. yüzyılın yüzyılın ortasında da görülmekle beraber 1890, 1894 ve 1910 yıllarında da kolera salgını Diyarbakır’de etkili olmaktadır.¹³

Nihayet, Şubat 1889’da veba-i bakarî hastalığı Anadolu’nun batısı İzmir, ortası Ankara ve güneydoğusu Diyarbakır’de aynı anda görülme-ye başladı. Dâhiliye Nezâreti’nden Tıbbiye Nezâreti’ne gönderilen yazıda hastalığın ortadan kaldırılması ve diğer vilayetlere sirayetinin engellenmesi için gerekli olan *tedâbir-i fenniye*’nin icra edilmesi ve icra edilen bu tedbirlerin de ne olduklarının detaylı bir şekilde bildirilmesi istenmişti. Çok geçmeden Zoeros Paşa’nın başkanlığında bir komisyon meselenin yerinden tahkik edilmesi için İzmir’e gönderildi.¹⁴ İzmir’de durum vahimdi. Korkulduğu gibi buradaki hastalık veba-i bakarî idi. Zoeros Paşa’nın başkanlığında İzmir’de incelemelerde bulunan komisyonun raporuna binaen, İzmir’e bir kordon çekilmesi, hariçten ve dâhilden hayvan ve hayvansal ürünlerin götürülüp getirilmesinin belli bir nizam ve takibinin yapılması İzmir vilayetine ve diğer vilayetlere bildirildi.¹⁵ O sıralarda Orta Anadolu’da da veba-i bakarî büyük boyutlarda hükümfermaydı.¹⁶ Diyarbakır’de ise mahalli idarece bir tahkikat icra edildi. Büyük baş hayvanlardan başka koyunlar arasında da görülen hastalığın veba-i bakarî olmadığı gibi bulaşıcı olmadığı da bildirildi. Ancak hastalık tehlikesine karşın Diyarbakır’e bir baytar gönderilmesi istenmişti.¹⁷

1890-1891 yılları arasında Lice’de çok yıkıcı bir salgın ortaya çıktı. Bu salgın müdahalede bulunulamadığı için her geçen gün daha yıkıcı bir hâl almaktaydı. Daha önce talep edilen baytardan henüz haber yoktu. Hastalık Lice’ye tamamen yerleştikten sonra merkezden bir baytar görevlendirildi. 8 Şubat 1892’de Dâhiliye Nezâreti’nden Umum Mekâtib-i Askeriye-i Şahane Nezâreti’ne yazılan bir belgede Lice kazasında veba-i bakarî hastalığının ortaya çıkmasından sonra Lice’ye baytar gönderilmiş ve tedbirler alınmışsa da hastalık daha da şiddetlenerek beş binin üzerinde hayvanı telef etmiştir denmekteydi. Esasında hastalığın Diyarbakır’de zuhurundan sonra ne tür tedbirler alınacağı merkezden raporla bildirilmişti. Ancak alınan tedbirler hastalığın etkisini kıramamış olacak ki Diyarbakır’den yeni bir tahrirat is-

12 Konu ile ilgili daha önce yapmış olduğumuz bir çalışma; Sabri Mengirkaon, “Osmanlı’da Sosyal Devlet ve Kriz Yönetimi: 19. yüzyıl Diyarbakır’ında Kıtlık”, Kadim Akademi SBD, C.1, S.2, s.139-155.

13 Geniş Bilgi İçin Bkz: Mesut Ayar, Osmanlı Devleti’nde Kolera, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2007.

14 BOA, DH, MKT, 1598/7, 24 Şubat 1889.

15 BOA, DH, MKT, 1685/96, 30 Aralık 1889.

16 BOA, DH, MKT, 1599/95, 2 Mart 1889.

17 BOA, DH, MKT, 1598/7, 24 Şubat 1889.

tenmişti. Gelen tahrirata göre İstanbul’da bulunan baytar komisyonu durumu inceleyecek ve yeni bir rapor hazırlayarak afetle mücadelede yol haritası sunacaktı.¹⁸ Bu arada sadece Lice ve çevresindeki 21 merkezde 5.200 sığır telef olmuştu. Üstelik bu rakam sadece bakar cinsinden hayvanı göstermekteydi. Veba-i bakarî hastalığının kurbanları sadece bakar cinsi hayvanlar (Sığır, inek, öküz, manda) değildi.¹⁹ Veba-i bakarî hastalığının kurbanları sadece inekler değildi.²⁰ Bu nedenle 5.200 sayısına, diğer hayvan türlerinin de eklenmesiyle telefata çok daha fazla sayılarda olmalıdır. Salgın devam etmekte ve telefata her geçen gün daha da artmaktaydı. 7 Ocak 1893’de Diyarbekir valisi Sırrı Paşa imzasıyla Diyarbekir’den Dâhiliye Nezâreti’ne yazılan bir belgede sadece 1892 senesinin mart ayında başlayan salgından sonra hastalığın yok edilmesi bir yana daha da şiddetli ve zararlı bir hâl aldığı bildirildi. Gelen cevapta sadece önlemlerin daha da sıkılaştırılması vazediliyordu.²¹ Hastalık bir türlü engellenemeyince bu durumun nedeni iki defa Baytar Komisyonu’na soruldu. Diyarbekir’deki durumu mütalaa eden komisyon, beş üyesinin de imzasıyla durumu iki raporla izah etmeye çalışmıştı. İlk raporda öncelikle kendilerine gönderilmiş olan tahriratta ve tezkerede her ne kadar ölmüş hayvanlardan söz ediliyorsa da, Lice’de çok büyük sayılarda hayvan varlığından söz edilerek bulaşık olan hayvanlardan büyükçe bir kısmının hastalıktan kurtarıldığını ancak bu durumun belgelere yansımadığından söz edilmişti. Diyarbekir’den gelen tahriratta Baytar Yüzbaşı Rasih Efendi bölgeye geldiğinden beri hastalığın daha da şiddetlendiği yazmaktaydı. Komisyon, raporuna öncelikle bir yanlışı düzelterek başlıyordu. Diyarbekir’den gönderilen tahriratta her ne kadar Baytar Yüzbaşı Rasih Efendi’nin ismi geçiyorsa da Rasih Efendi Diyarbekir’e atanmasından bir süre sonra “oranın ab ve adem-i imtizacına mebni” Diyarbekir’den ayrılmıştı. Yerine Baytar Binbaşı Vassaf Bey atanmıştı. Ancak hastalık Yüzbaşı Rasih Efendi henüz oradayken bu denli telefata neden olmuştu. Bu nedenle önce bu konunun açığa kavuşturulması gerekiyordu ki, rapora göre Yüzbaşı Rasih Efendi görevini layıkıyla yerine getirememişti. Yüzbaşı Rasih Efendi eski ve yeni usullere göre tedavi girişimlerinde bulunmamıştı. Bu bahisten sonra yerel idarenin eksiklikleriyle rapora devam edilmekteydi. Zira telefataın büyüklüğünde yerel idarenin de payı vardı. Yerel idare baytar müfettişinin vereceği raporlara göre eylem planı oluşturmak durumundaydı. Aslında görevli baytar bu raporu hazırlamamıştı. Ancak bu eksiklik yerel idarenin

18 BOA, DH. MKT, 2050/117, 8 Şubat 1892.

19 BOA, DH. MKT, 13/16, 19 Aralık 1892.

20 Sığır Vebası ve Hakkında İttihazı Lazım gelen Tedabir, Umur-ı Baytariye Müdüriyeti, Ahmed İhsan ve Şürekası Matbaası, Dersaadet, 1331, s. 5.

21 BOA, DH. MKT, 13/16, 7 Ocak 1893.

mazur görülmesine sebep değildi. Yerel idare en azından hastalıktan ölen hayvanları nizamına uygun şekilde gömmemişti bile. Rapora göre hepsi bu kadar da değildi; senenin başında başlamış olan hastalık ancak senenin sonunda İstanbul'a bildirilmişti. Bu süre içerisinde hastalığın değişik yerlere sirayetinin engellenmesi için uygulanması gereken kordon uygulaması uygulanmamış ve hastalıklı hayvanlar Lice dışına çıkarılmışlardı. Ölen hayvanlar nizamına uygun şekilde gömülmek yerine sahipleri tarafından kesilerek etleri çarşılarda satılmıştı. Komisyona göre hastalığın bu boyutlarda telefata sebep olması yerel idarenin ve Yüzbaşı Rasih Efendi'nin suçuuydu.²²

İkinci raporda, 4 Mart 1893 tarihinde ise Mekâtib-i Askeriye-i Şahane Nezâreti'nden gönderilen tezkireye cevap verilmekteydi ve ilk rapora göre daha kısa tutulmuştu. Rapor, tezkirenin komisyona gönderildiği tarihten bir sene sonrasının tarihini taşıyordu. Bu uzun tarih aralığı, Osmanlı Devleti bürokrasinin afetler karşısında ne kadar ağır hareket ettiği ile ilgili bizlere bir fikir vermektedir. Bu raporda ilk raporun değindikleri dışında hastalık karşısında acilen yapılması gerekenler de yazılmıştı. Buna göre, öncelikle hasta hayvanlar belediyenin yardımıyla baytar nezaretinde derhâl kesilecek²³ ve sahibine münasip miktarda tazminat verilecekti. Öldürülen hayvan derisiyle beraber derhâl derin kuyulara gömülecekti. Daha önce hasta hayvanların barındığı ahır ve ağıllar, derhâl tütsülenecek ve hastalık mikrobundan arındırılacaktı. Kordon derhâl teşkil edilecek ve her ne olursa olsun kordonun muhafazasına dikkat edilecekti. Bunların yanında görevli baytarın yazacağı rapora göre mahalli idareyle beraber ne gerekiyorsa yapılacak, Osmanlı Devleti de neye ihtiyaç olursa İstanbul'dan gönderecekti.²⁴

Her iki raporda da kordon uygulamasından sık sık söz edilmesi tevekkeli değildir. Zira kordon zamanında kurulmadığından hastalık Lice'den Silvan'a ve çevreye sirayet etmişti bile. Bu aralıkta Silvan'da hayvanlarda ölüm oranı yüzde iki ve yüzde üç civarındaydı. Hastalıktan ölen hayvanların içinde koyunlar bile vardı. Mayıs ayında durum buydu.²⁵ Ancak Yüzbaşı Rasih Efendi'nin yerine atanarak nisan ayının başından beri Diyarbakır'e gelmesi gereken Binbaşı Vassaf Bey henüz görev yerine intikal etmemişti ve veba-i bakarî her geçen gün farklı yerlere sirayet ediyordu. Diyarbakır

22 BOA, DH. MKT, 13/16, 6 Mart 1893.

23 Normal şartlarda veba-i bakarî hastalığı taşıyan bir hayvanın kesilmesi, kanının mikrobi bulaştırması ihtimaline karşı uygun görülen bir uygulama değildi. Ancak Diyarbakır'de hayvan sahipleri hayvanlarının hasta olmasından hemen sonra keserek pazarlarda satmaktaydılar. Muhtemelen, devlet bunun önüne geçebilmek için hasta hayvanları veteriner nezaretinde kestirerek derhal nizamına uygun biçimde gömülmesine itina etmekteydi.

24 BOA, DH. MKT, 19/18, 13 Şubat 1894.

25 BOA, DH. MKT, 13/16, 25 Mayıs 1893.

Valisi Sırrı Paşa, Dâhiliye Nezâreti’ne durumun ciddi olduğunu ve Binbaşı Vassaf Bey’in Diyarbakir’e gelmesi uzayacaksa çevre vilayetlerden bir iki baytarın görevlendirilmesini istemekteydi.²⁶ İki gün sonra, Dâhiliye Nezâreti’nden Seraskerliğe gönderilen belgede eğer Baytar Binbaşısı Vassaf Beyin Diyarbakir’e gitmesi hususu uzayacaksa çevre vilayetlerden Diyarbakir’e birkaç baytarın görevlendirilmesi istenmekteydi.²⁷ Öte yandan hastalık hızla yayılmaya devam ediyordu. 24 şubattan beri zaten Nusaybin’de olan hastalık,²⁸ haziran-temmuz aylarında Ergani-Maden ve civardaki köylere ulaştı.²⁹ 17 Temmuz’da ise hastalık artık Cizre’deydi.³⁰ Temmuz sonu ve ağustos başında hastalık Nusaybin’de tekrar şiddetlenmeye başladı. 3 Ağustos’ta Orman Ma’âdin, Zira’ât Nezâret’ine yazılan bir belgede Nusaybin Kazası’nda veba-i bakarî’nin tekrar nüksettiği, durumun Diyarbakir vilayetinden bildirilmesi üzerine durumun Mekâtib-i Askeriye-i Şâhâne Nezâret-i Celilesine yazıldığı, gelen cevabın da dâhiliyeye tekrar gönderildiği yazılmaktaydı.³¹ Alınması gereken önlemler daha da gecikince hastalık 21 Kasım’da Nusaybin dışında Alyan ve Aznavur nahiyelerindedir.³²

1890 ve 1894 yılları arasında Diyarbakir ve çevresinde ortalığı kasıp kavuran hastalığın bu tarihlerden sonra kısmen dindiğini görmekteyiz. Ancak, 2 Temmuz 1897 Dâhiliye Nazırı imzasıyla Hariciye’ye gönderilen bir belgede Mamuratü’l-‘Aziz’e Diyarbakir yoluyla Musul’dan devlete ait olan bin beş yüz baş vebalı hayvanın getirildiğine dair istihbarat alındığı belirtilmekteydi. İngiltere Sefareti’nin de baskısıyla, Mamuratü’l-‘Aziz’e gönderilen yazıda bu durumun incelenmesi şayet hastalık belirtileri görülürse Diyarbakir’den baytar getirilip muayene ettirilmesi istenmişti. Bütün bu süreç boyunca da bu hayvanların bir yerde tutulması ve öteye beriye götürülmemesi istenmişti. Gelen cevapta hükümete ait o sayıdaki hayvanın Harput’a gelmediği ancak tüccara ait birkaç yüz sığır ve mandanın Harput’a sokulmadan civardan Kayseri ve diğer yerlere geçirildiği anlaşılmıştır. Mesele Diyarbakir Vilayeti’ne de sorulmuş ve Musul’dan gelen külliyetli bir hayvan varlığının olup olmadığı sorulmuştur. Diyarbakir Vilayeti’nden gelen cevapta, Musul’dan külliyetli bir hayvanın getirilmemiş olduğu ancak Diyarbakir civarında otlamakta olan üç dört manda sürüsü bulunduğu ve

26 BOA, DH. MKT, 66/43, 12 Haziran 1893.

27 BOA, DH. MKT, 66/43, 14 Haziran 1893.

28 BOA, DH. MKT, 2055/30, 24 Şubat 1893.

29 BOA, DH. MKT, 66/43, 6 Temmuz 1893.

30 BOA, DH. MKT, 66/43, 17 Temmuz 1893.

31 BOA, BEO, 250/18722, 3 Ağustos 1893.

32 BOA, DH. MKT, 154/36, 21 Kasım 1893.

baytarlar tarafından bunların incelendiği, herhangi bir bulaşıcı hastalık bulgusuna ulaşılmadığı, bu sürüler içinden ölen birkaç hayvanın aşırı sıcaklar nedeniyle öldüğü bildirilmişti. Diyarbakır ve çevresinde herhangi bir bulaşıcı hastalığın olmadığı da telgrafa eklenmişti.³³ Ancak bu durum çok kısa sürdü 1898’de hastalık tekrar alevlendi.

1898- 1899 yılları arasında Veba-i bakarı, Palu’da çok etkili oluyordu.³⁴ Durum o kadar kötüydü ki, halk elindeki bütün parayı ölen hayvanlarının yerine yenisini almak için harcamıştı. Hatta Palu ahâlisi ellerindeki tohumluk zahireyi de bu yolda satmıştı. Bu defa da, ziraat için gerekli olan tohumluk zahireye ihtiyaç vardı. Müdahalede bulunulmazsa Palu halkını kısa vadede bir açlık tehlikesi bekliyordu. Henüz bahar aylarının başında olmaları hasebiyle on- on beş gün zarfında ahâli eğer ekim yapmazsa durumun daha da kötüleşeceği bildirilmişti. İstanbul’a gönderilen tahriratta içinde buğday, şaire ve darı gibi 3 bin iki yüz İstanbuli kile ziraat ürününe ihtiyaç olduğundan bahsedilmişse de hangi üründen ne kadar gerektiği bildirilmemişti. Sözü edilen miktardaki zahirenin değeri altmış dört bin kuruştur ve mal sandığından harcanması için izin istenmişti. İstanbul’dan gelen cevapta, Diyarbakır’dan ayrıntılı bir tahrirat istenmekteydi. Bunun üzerine Diyarbakır’dan 30 Nisan 1899’da gelen cevaba göre, afetzedelerin altı yüz otuz yedi nüfustan ibaret olduğu ve bunların karşılığında teminat olarak gösterebilecekleri evleri ve arazilerinin olmadığı bundan dolayı da ellerindeki zahireleri satarak hayvan satın aldıklarını ve sonrasında da muhtaç duruma düştükleri belirtilmekteydi. Elleri ekecek bir şey bulunmayan ahâliye tohumluk yardımında bulunulması istenmekteydi. Ancak bir sorun vardı; ekim mevsimi çoktan geçmiş ve mevsimlerden ilkbaharın ortasıydı. Buğday ve arpa bu mevsimde ekimi yapılamayacağından mevsim itibariyle ekimi yapılabilecek tek ürün darı idi. Esasında darı daha ziyade hayvan yemi olarak kullanılmakta ve ekmek yapımında tercih edilen bir bitki değildi. Ancak açlık tehlikesi en azından bu ürünün ekimiyle bertaraf edilebilirdi. Bu nedenle İstanbuli kile ile kilesi 18 kuruştan üç bin altı yüz kuruşluk iki yüz kile kırmızı ve İstanbuli kile ile kilesi 15 kuruştan üç bin kuruşluk iki yüz kile beyaz darı için toplamda altı bin üç yüz kuruşun sarfının izniyle derhal Palu’ya gönderilmesi istenmişti.³⁵

33 BOA, HR. TH, 197/9, 2 Temmuz 1897.

34 BOA, DH. MKT, 2198/51, 7 Mayıs 1899.

35 BOA, DH. MKT, 2198/51, 7 Mayıs 1899.

1904’te hastalık Diyarbekir’de tekrar ortaya çıktı. Diyarbekir’de alınan önlemlerle hastalık etkili olamadan kısa zamanda kenti terk etti. Ancak bu salgın sırasında kordon uygulamasına yeterince ihtimam gösterilemediğinden hastalık önce Ergani taraflarında ve devamında da güzergah boyunca Mamuratü’l-‘Aziz’e sirayet etti. Nitekim 10 Temmuz 1904’de Mamuratü’l-‘Aziz valisi Hasan Paşa imzasıyla Dâhiliye Nezâreti’ne gönderilen telgrafnâmede Diyarbekir Vilayeti’nde zuhur etmiş olan veba-i bakarî hastalığı zamanında merkeze ve çevre vilayetlere bildirilmemiş olduğundan gerekli önlemler alınmamış ve bu defa da Mamuratü’l-‘Aziz’de ortaya çıkmıştı.³⁶ Hastalığın erken bildirilmesi önemliydi. Zira, hastalığın bir yerde söndürülmesinden daha kolay olan hastalığın hiç oraya sokulmamasıydı.

Veba-i Bakarînin Belirtileri ve Hayvanlar Üzerindeki Etkisi

Veba-i bakarî daha ziyade sığırlar arasında görülse de epidemiler sırasında farklı hayvan türlerinin de hastalıktan öldükleri görülmektedir.³⁷ Bu hayvan türleri coğrafyaya ve hastalığın şiddetine göre değişmektedir.

Veba-i bakarî’nin hayvan üzerinde ne şekilde görüldüğü değişik kaynaklarda birbirlerine benzer şekillerde tarif edilmiştir. Bir arşiv belgesine göre; “*mezkur hastalığa veba-ı bakari denilmekte olub hayvanatın keyifsizliğe duçar oldukları sırada ağızlarından köpük ve gerisinden yağ akmakta, hastalık zamanında ve olacakları esnada titremekte olduğu...*”³⁸denmektedir. Başka bir kaynaktan ise; “*Sığır vebasının hüküm sürdüğü yerlerde derecesi 40’ı bulan hayvanat hastalığa tutulmuş demektir. Gayet zamanda hasta hayvanların kulakları düşük, kılları donuk ve kalkık olur... İştahları kesilir, geviş getirmez, dişlerini gıcırdatır ve tir tir titrerler. Sık sık nefes alırlar, hafif hafif öksürürler. Burunlarından bolca sümük akar. Hayvanlar hemen mütemadiyen inlerler. Gözleri evvelce kızarır sonraları bol gözyaşı akar, yanakları üzerine aktığı yerde adeta bir yol yapar.*”³⁹

Kaynaklardaki bilgilere göre hastalığın hayvanlar üzerindeki etkisini üç merhalede izah etmek mümkündür. Hastalığa yeni duçar olan hayvanlar genelde iştahsızdırlar. Kılları ürpermiştir ve başları yere doğru eğik bir ko-

36 BOA, DH, MKT, 870/39, 10 Temmuz 1904.

37 BOA, DH, MKT, 13/16, 25 Mayıs 1893; Nihal Erk, “Tarihte Önemli Sığır Vebasî Salgınları ve 1920’ye kadar Memleketimizdeki Durumu” s.229.

38 BOA, DH, MKT, 19/18, 21 Mart 1893.

39 Sığır Vebasî ve Hakkında İttihazı Lazım gelen Tedabir, s. 7.

numda hareketsiz beklerler. Nefes alışverişleri hızlı, ve dışarıya verdikleri nefes çok sıcaktır.⁴⁰ Hastalığın ikinci merhalesinde hayvan sık sık öksürür, ağzı yapışkanlı dili kurudur. Hayvanın iştahsızlığına rağmen susuzluğu daha da artar. Hayvan yürüyemeyecek duruma gelir, ağzından ve burnundan köpüklü sular akmaya başlar. hayvan yutkunmada güçlük çeker.⁴¹ Üçüncü merhalede hayvanın iştahı tamamen kesilir, susuzluğu artar, geviş getiremez. Hastalık mikrobunun hayvanın vücuduna iyice dağılmasıyla beraber hayvanın vücudu soğur ve titremeler görülmeye başlar.⁴²

Veba-i bakarînin hayvanlar üzerindeki öldürücü etkisi bir Osmanlı Arşiv belgesine göre yüzde doksandır.⁴³ Bu durum sığırların türlerine göre değişkenlik göstermektedir. Boz ırk ve diğer ıslah edilmiş ırklarda yüzde yüzde seksen bir buçuk, siyah ırk ve mandalarda bu oran yüzde kırk dörtlere kadar düşmektedir.⁴⁴ Eğer hastalık bir yerde ilk defa ortaya çıkıyorsa hayvanlardaki bu ölüm oranları artmakta, eğer birbirini takip eden epidemiler şeklinde görülüyorsa da hastalıktan ölümler düşmektedir.⁴⁵

Diyarbakır'deki sığırlar daha ziyade boz ve sarı ırk diyebileceğimiz Halep türü ve bu türün melezlerinden oluşmaktaydı. Bu tür Trakya ve Batı Anadolu'dakilere göre daha dayanıksız ırklardan oluşmaktaydı.⁴⁶ Hayvan cinsinden söz ederken hastalığın hangi koşullar altında nerede görülmekte olduğu da önemlidir. Meseleye bu pencereden bakıldığında 19. yüzyılda Diyarbakır'de görülen diğer salgın hastalıklar ve kuraklıklar hayvanların hastalık karşısında dirençlerini daha da kötü yönde etkilemiş olmalıdır. Zira yukarıda da belirttiğimiz vecihle 1887-1888 yıllarında Diyarbakır'de kuraklığa bağlı kıtlık görülmektedir. Diyarbakır'de veba-i bakarînin kıtlıklarla beraber ya da kıtlıklardan hemen sonra görülmesi dikkate değerdir.

40 Zeynel Özlü, "19. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devleti'nde Hazırlanan İki Risale: Vebâ-yı Bakarî ve Zâtülceb", *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, 12/23, 2014, s. 102.

41 Zeynel Özlü, "19. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devleti'nde Hazırlanan İki Risale: Vebâ-yı Bakarî ve Zâtülceb", s. 102.

42 Zeynel Özlü, "19. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devleti'nde Hazırlanan İki Risale: Vebâ-yı Bakarî ve Zâtülceb", s. 102.

43 BOA, İ. HUS, 62/34, 3 Mart 1898.

44 Nihal Erk, "Tarihte Önemli Sığır Vebası Salgınları ve 1920'ye kadar Memleketimizdeki Durumu" s. 232.

45 Sığır Vebası ve Hakkında İttihazi Lazım gelen Tedabir, s. 6.

46 Sığır Vebası ve Hakkında İttihazi Lazım gelen Tedabir, s. 6.

Veba-i Bakarînin Dağılım Odakları

Veba-i bakarî hastalığının Anadolu’ya ne şekilde girdiği ile ilgili bilgiler son derece muğlaktır. Genel kanı hastalığın 93 Harbi(1877-1878) sonrası Anadolu’ya muhacirler vasıtasıyla getirildiğidir.⁴⁷ Ancak veba-i bakarî çok eski dönemlerden beri Asya ve Avrupa’da bilinen bir hastalıktır.⁴⁸ 1711 ile 1714 yıllarında Tataristandan, Lehistan, Macaristan, Prusya, Avusturya, Güney Almanya, İsviçre, İtalya, Fransa, Hollanda ve İngiltere’yi de içerisine alan bir çemberde 1.500.000 sığır veba-i bakarîden ölmüştü.⁴⁹ 1740 ile 1750 arasında bütün Avrupa’da 3.000.000, 1745 ile 1752 yılları arasında sadece Danimarka’da 2.000.000, Mısır’da 1841’de 500.000, Rusya’da ise 1844 ile 1845 senelerinde 1.000.000, 1860’da 238.718 hayvan telef olmuştu. Aynı yıl Hollanda’da 68.550, 1870 ile 1871 senelerinde Fransa’da 100.000 hayvan ölmüştü.⁵⁰ Batı Rusya’da 1885 yılında 350.000, 1886’da 268.000, 1887’de 76.000, 1888’de 37.000, 1888 ile 1893’e kadar da 1.062.032 sığır ölmüştü. Yine Güney Afrika’da 1897 ile 1898 yıllarında 2.280.000, Mısır’da 1903- 1906 senelerinde 500.000 sığır veba-i bakarîden dolayı telef olmuştu.⁵¹ Burada dikkatimizi çeken konu, hastalık Avrupa’dan Asya’ya oradan da Afrika’ya kadar Osmanlı Coğrafya’sını bir çember içine almış olduğudur. Bu noktada hastalığın Anadolu’ya 93 Harbi’nden sonra muhacirlerce geldiğini söylemek güç gözükmemektedir. Zira, yukarıda kısaca izah ettiğimiz üzere hastalık aynı anda birden fazla yerde görülebilmekteyken tek güzergah üzerinden Anadolu’ya girdiğini düşünmek makul gözükmemektedir.

Yukarıdaki düşüncemizi destekler nitelikte olan bir arşiv belgesine göre veba-i bakarînin Anadolu’ya girişinin nedenlerden birisinin özellikle İskenderiye’den gelen yelkenli gemiler olduğu belirtilmektedir. Bu nedenle hastalığın Anadolu’ya girmesi engellenmek istiyorsa önce bu gemilerin *kavaid-i tathiriye ve ahkam-ı sıhhiye-i nizamiyeye* göre kontrol edilmesi gerekmektedir.⁵² Bu arşiv belgesine göre tıpkı bir asır önceki veba salgınla-

47 Mehmet Ak, “Osmanlı Devleti’nde Veba-i Bakarî (Sığır Vebası)”, OTAM, Bahar 2016, s.219; Zeynel Özlü, “19. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devleti’nde Hazırlanan İki Risale: Vebâ-yı Bakarî ve Zâtülceb”, s. 102; Nihal Erk, “Tarihte Önemli Sığır Vebası Salgınları ve 1920’ye kadar Memleketimizdeki Durumu”, s.230.

48 Nihal Erk, “Tarihte Önemli Sığır Vebası Salgınları ve 1920’ye kadar Memleketimizdeki Durumu”, s.232; Sığır Vebası Ve Hakkında İttihazı Lazım gelen Tedabir, s. 6, vd.

49 Sığır Vebası ve Hakkında İttihazı Lazım gelen Tedabir, s. 2.

50 Sığır Vebası ve Hakkında İttihazı Lazım gelen Tedabir, s. 2- 3.

51 Sığır Vebası ve Hakkında İttihazı Lazım gelen Tedabir, s. 3-4.

52 BOA, DH, HMŞ 22/24, 23 Şubat 1907.

rında olduğu gibi şimdi de veba-i bakarînin bulaştırılmasında temel faktör farelerdir.⁵³

Hastalık mikrobulunun Diyarbakır'e ne şekilde girdiği konusunda da kesin bir delil yoktur. Ancak bu konuda birkaç varsayım yapmak mümkündür. Hastalığın hem Diyarbakır'e sirayetinde hem de buradan başka mahallere götürülmesinde şüphe duyulan ilk kesim göçebe aşiretlerdir⁵⁴. Zira bu kişiler hayvancılık yapmalarından dolayı geniş coğrafyalarda hayvanlarını otlatmakta ve çok farklı bölgelerle temas halinde bulunmaktaydılar. Nitekim, 1897 yılında veba-i bakarînin Diyarbakır'den Mamuratü'laziz'e bulaştırıldığı şüphesi üzerine ilk önce bu aşiretlerin sürüleri üzerinde araştırma yapılmıştı.⁵⁵ Aşiretlerin hastalıkları yaydıkları şüphesi o kadar ağır basmıştı ki bir dönem bunların iskan edilmesi dahi gündeme gelmişti.⁵⁶

Hastalığın ülkeye sirayetinden sonra bir takım eksiklikler de hastalığın kentlerde kolayca yayılmasını sağlamıştır. Arşiv belgelerine göre, kentlere su taşıyan kemerlerin temiz olmaması, kanalizasyon sularının geçtiği yolların ıslah edilmemesi, han, bekâr odaları, aşçı ve bakkal dükkânlarının temizliklerine itina edilmemesi ve buraların farelerin temasına açık ve çoğalabilmeleri için uygun şartları sağlamaları, halkın hayvan gömme nizamnamesine uymamaları, içilen suların pis oluşu hastalığın çoğalmasının sebepleri olarak gösterilmektedir.⁵⁷ Sığır vebası mikrobi hasta hayvanların ağızı, mide, bağırsak, kan, gözyaşı, burun akıntısı, salya, idrar, et ve derisinde ve bunlarla az çok bulaşık olan ot, saman, gübre, su vesairede bulunur.⁵⁸ Hayvanların bulunduğu ahırlarla ilişkili olan her şey hastalığı bulaştırabilir. Hayvan gübreleriyle beslenen göçmen kuşlar dahi hastalığı yaymış olabilirler. Ahırların etrafında gezen bir tavuk bile hastalığı yaymaya gereken mikrobi taşıyabilir. Bu yüzden hastalık dönemlerinde tavuklar kümese kapatılıp, köpekler bağlanmıştı.⁵⁹

Veba-i Bakarînin değişik yerleşim yerlerine sirayet etmesinin diğer bir nedeni de denetimsiz bir şekilde yapılan hayvan ticaretidir. Göçebe

53 BOA, DH, HMŞ 22/24, 23 Şubat 1907.

54 Diyarbakır ve çevresindeki aşiretler için bkz., İbrahim Özçoşar, "Town and Tribe: The Conflict between Aşiret (Tribe) and Eşraf (Nobility) in Ottoman Diyarbakır (1891-1909), R.Efe, N.Sam, R.Sam, E.Spiriajevas, E. Galay (eds), Cities Globalizing World and Turkey: A Theoretical and Empirical Perspective, St. Kliment Ohridski University Press, Sofia 2014, ss.44-60.

55 BOA, HR, TH, 197/9, 2 Temmuz 1897.

56 Mehmet Ak, "Osmanlı Devleti'nde Veba-i Bakarî (Sığır Vebası)", s.225.

57 BOA, DH, HMŞ 22/24, 23 Şubat 1907.

58 Sığır Vebası Ve Hakkında İttihazı Lazım gelen Tedabir, s. 5.

59 Mehmet Ak, "Osmanlı Devleti'nde Veba-i Bakarî (Sığır Vebası)", s.235.

aşiretlerle beraber, tüccarlarca da icra edilen hayvan ticaretinde, hayvanlar gerektiği kadar kontrol altına alınmadığında hastalığı yerleşim yerleri arasında yayabilmektedirler. Esasında devletin kayıt dışı hayvan ticaretini engelleme çabaları vardır.⁶⁰ Ancak devlet bu konuda yeterli düzeyde başarılı olamamıştır. Nitekim 1904 yılında Diyarbakir’de hayvan hastalığının var olduğu komşu vilayet Mamuratü’l-azize bildirilmediğinden burada gereken önlemler alınmamış ve Diyarbakir üzerinden getirilen hayvanlar buraya da hastalık bulaştırmışlardır.⁶¹ Yine aynı yıl Erzurum’da veba-i bakarî hastalığı olmasına rağmen, buradan hayvan sevkinin yapılması hastalığı Erzurum’dan Aydın, Hüdavendigar ve Kastamonu Vilayetleriyle Biga Sancağı’na bulaştırılmıştı. Buralardan geçirilen hayvanlar İstanbul’a kadar getirilip çarşılarda satılmıştı.⁶²

Osmanlı Devleti’nin Aldığı Önlemler

Osmanlı Devleti’nin veba-i bakarî karşısında aldığı önlemler incelendiğinde dikkati çeken ilk konu veterinerlik mesleğinin Osmanlı Devleti’ndeki inkişafıdır. Zira, veba-i bakarî ile ilgili yazılan raporlarda da hastalığın bu denli yıkıcı olmasının asıl sebebi olarak Osmanlı Devleti’nde veteriner hekimlerin yetersizliği gösterilmektedir. Osmanlı Devleti’nde veterinerlik sistemli bir eğitim olarak Avrupa’dan yaklaşık bir buçuk asır sonra verilebilmiştir. Bu noktada 17. yüzyıl sonları ve 18. yüzyıl başlarında sadece Almanya’da 30 milyon, bütün Avrupa’da 200 milyon hayvan veba-i bakarî nedeniyle telef olmuştu. Veba-i bakarîden ölen bu hayvanların değeri 37 milyar frankdan fazlaydı. Bu kayıplar Avrupa’da baytar okullarının açılmasında esas rolü oynadı. Ancak bu kayıplardan sonra Avrupa’da modern anlamda ilk veteriner okulu 1763’de Fransa’nın Lyon kentinde Claude Bourgelat tarafından kuruldu.⁶³

Osmanlı Devleti’nde veterinerlik esas itibarıyla asker kökenli bir meslektir. Osmanlı’da daha çok askeri amaçlı hayvan bakımının yapılması noktasında ilk veteriner okulu 1835’te açıldı.⁶⁴ Harp Okulu bünyesinde kurulan veteriner sınıfı ise ilk mezunlarını 1853 yılında verebilmiştir.⁶⁵ Sivil

60 Bu meseleye Osmanlı Devleti’nin aldığı önlemler bölümünde değinilmiştir.

61 BOA, DH, MKT, 870/39, 10 Temmuz 1904.

62 BOA, DH, HMŞ 22/24, 17 Haziran 1908.

63 Nihal Erk, “Veteriner Tababeti Tarihine Kısa Bir Bakış”, Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi, 4/34, 1957, s. 143.

64 Nihal Erk, “Veteriner Tababeti Tarihine Kısa Bir Bakış”, s. 143.

65 Zeynel Özlü, “19. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devleti’nde Hazırlanan İki Risale: Vebâ-yı Bakarî ve Zâtülceb”, s. 99.

baytarlık okulunun kuruluşu ise daha sonra ancak 1889'da gerçekleşebildi ve ilk mezunlarını 1893 yılında dört yıllık eğitimden sonra verdi.⁶⁶ Ancak burada verilen eğitim, klasik bilgilerden oluşmakta ve bilimsel açıdan noksandı. 20. yüzyılın başı itibarıyla Osmanlı Devleti'nde bulunan toplam baytar sayısı 250 olarak belirtilmektedir. Buna karşılık aynı tarihlerde Almanya'da 6.000 civarında veteriner görev yapmaktaydı.⁶⁷ Üstelik Osmanlı Devleti'nde bulunan bu baytarların da büyük çoğunluğu İstanbul ve Rumeli'de görev aldıklarından Anadolu'da görev yapacak baytar çok zor bulunabilmekteydi.⁶⁸

19. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı coğrafyasında veba-i bakarî salgınları çoğalınca 1889'da üyelerinin tamamı baytarlardan oluşan beş kişilik bir komisyon kuruldu.⁶⁹ Bu komisyon veba-i bakarî salgınları ve diğer hayvan hastalıkları konusunda çareler üretmek ve devletin hastalığı ortadan kaldırması için gerekli çalışmaları yapmakla sorumlu tutuldu. 19. yüzyılda Veba-i bakarî ve Zâtülceb hastalıkları sık sık birbirine karıştırılmaktaydı. Bu komisyon bu iki hastalıkla ilgili iki risale hazırlayarak, doğru tedavilerin uygulanması noktasında daha başka çalışmalar da yaptılar.⁷⁰ Bu komisyon ayrıca devletin hayvan hastalıklarıyla mücadelesinde danışma kurulu rolünü de üstlenmişti.

Veba-i bakarî hastalığının ortadan kaldırılması için yapılan çalışmalara rağmen bu çalışmalar hukuki dayanaktan yoksundu. Bu nedenle Umur-u Baytariye Müfettiş-i Umumisi Mehmet Ali Bey'in girişimleriyle 1893'te "Zabıta-i Sıhhiye-i Hayvaniye Talimatnâmesi" kabul edilerek ilk etapta Bursa'da tatbik edilmeye başlandı.⁷¹ Ancak bu talimatnâme yetersiz kaldığından 1913 yılında "Zabıta-i Sıhhiye-i Hayvaniye Kanununu Muvakkati" çıkarıldı.⁷² Bunun yanında, veba-i bakarîyi engellemek için ülkeye sokulan sığırların denetimden geçirilmesi şartı getirilmiş ve ancak baytarların muayenesinden sonra ülkeye sokulmasına izin vermiştir.⁷³ Yapılan muayene

66 Nihal Erk, "Tarihte Önemli Sığır Vebası Salgınları ve 1920'ye kadar Memleketimizdeki Durumu", s.230.

67 Sığır Vebası Ve Hakkında İttihazı Lazım gelen Tedabir, s. 4.

68 Mehmet Ak, "Osmanlı Devleti'nde Veba-i Bakarî (Sığır Vebası)", s.229.

69 Mehmet Ak, "Osmanlı Devleti'nde Veba-i Bakarî (Sığır Vebası)", s.220.

70 Geniş bilgi için: Zeynel Özlü, "19. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devleti'nde Hazırlanan İki Risale: Vebâ-yı Bakarî ve Zâtülceb", *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, 12/23, 2014, s. 99-114.

71 Nihal Erk, "Tarihte Önemli Sığır Vebası Salgınları ve 1920'ye kadar Memleketimizdeki Durumu", s.230.

72 Nihal Erk, "Tarihte Önemli Sığır Vebası Salgınları ve 1920'ye kadar Memleketimizdeki Durumu", s.231.

73 Zeynel Özlü, "19. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devleti'nde Veterinerlik Mesleği İle İlgili Bir Değer-

sonrası hayvan sahiplerine şehadetnâmeler verilmekteydi ve tüccarların bu belgeleri taşıma süresi boyunca yanlarında taşımaları gerekiyordu.⁷⁴

Osmanlı Devleti’nde 19. yüzyılın son yarısında ortaya çıkan veba-i bakarî ve kolera gibi bulaşıcı hastalıklar, *memurîn-i tathîr* adı verilen yeni bir oluşumun kuruluşunu zorunlu kılmıştır. Tathîr memuru adı verilen kişilerin görevi hayvan muayene etmek değil daha ziyade kentleri hastalık mikrobundan arındırmak ve kentte tekrardan bir salgının ortaya çıkmasına engel olmaktı. Bu kişiler normal şartlarda bin kuruş maaşla istihdam edilmekteydilerse de Diyarbakir “bu’d” bir mesafede olmasından dolayı buraya atanan tathir memurları 1500 kuruş maaşla görevlendirilmişlerdi.⁷⁵ Dâhiliye Nezâreti’nden Diyarbakir Vilayeti’ne yazılan 9 Aralık 1894 tarihli bir belgede; Diyarbakir’de hastalığın ortaya çıkmasıyla, hastalığın ortadan kaldırılması için, daha önce Malatya’da görev yapmış olan tecrübeli bir tathir memuru olan Hayreddin Efendi bin beş yüz kuruş maaşla görevlendirilmişti.⁷⁶ Bu memur sadece veba-i bakarî için değil aynı zamanda aynı tarihlerde Diyarbakir’de görülen kolera salgınına önlemekle de görevliydi. Zira kasım 1894’te Diyarbakir’e sirayet eden kolera hastalığı kısa sürede 70 kişinin ölümüne sebep olmuştu.⁷⁷

Diyarbakir’in “bu’d” olma meselesi baytar görevlendirileceği sırada da sık sık gündeme gelmekteydi. Diyarbakir’e gönderilen baytarlar ya çeşitli nedenlerle burada çalışmamaktaydılar ya da görev yerlerine geç gelmekteydiler. Bu durumda akla şu soru gelmektedir; acaba Diyarbakir’de veba-i bakarînin önlenememesinde Diyarbakir’in *bu’d* yani uzak olmasının payı var mıdır? Elbette Diyarbakir’in uzak olmasının devletin alacağı önlemleri zorlaştırıcı bir etkisi olmuştur. Bu noktada bizim görüşümüze göre Diyarbakir’in uzak olması meselesinden ziyade Osmanlı Devleti tarafından görevlendirilen baytarların meslek bilgisi açısından donanımsız oluşları ve işlerini layıkıyla yerine getirmemeleri telef olan hayvan sayısı üzerinde büyük etkisi vardır. Zira 19. yüzyılda Osmanlı’daki baytarlar bir kısım hayvan hastalıklarını dahi birbirinden ayıramadıklarına yukarıda değinmiştik. Bununla beraber 1893 yılında Diyarbakir ile aynı zamanda veba-i bakarî görülen ve nispeten İstanbul’a yakın olan Aydın’ın Eşme Kazası’nda baytarların

lendirme”, Belleten, c.LXXVI, S. 275, 2012, s. 257.

74 Mehmet Ak, “Osmanlı Devleti’nde Veba-i Bakarî (Sığır Vebası)”, s.227.

75 BOA, DH. MKT, 316/49, 9 Aralık 1894.

76 BOA, DH. MKT, 316/49, 9 Aralık 1894.

77 Mesut Ayar, Osmanlı Devleti’nde Kolera, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2007, s.140.

gerekli raporları eksik tutumaları ve merkezi yanlış bilgilendirmelerinden dolayı kısa zamanda 623 baş büyük baş hayvan telef olmuştu.⁷⁸

Aynı şekilde 1894 yılında Diyarbakır'da özellikle Lice'de ortalığı kasıp kavuran veba-i bakarı hastalığının gün geçtikçe daha da şiddetlenmesinin ve sair mahallere sirayet etmesiyle Baytar Komisyonu durumu tahkik etmişti. Komisyon, hastalığın bu denli etkili olmasının sebebi olarak Yüzbaşı Rasih Efendi'nin hastalığın ne şekilde dağıldığını ve hastalığın ortadan kaldırılması için yapılması gerekenleri rapor haline getirmemesini göstermişti. Aslında hastalık ortaya çıktıktan sonra alınan bir dizi geçici önlemlerle engellenmişti. Ancak hastalık ortaya çıkar çıkmaz tatbik edilmesi gerek kordon uygulaması layıkıyla tatbik edilmemişti. Bunun yanında hastalık bölgesinde icra yetkisi bulunun mahalli idare gerekli önlemleri almamış ve hastalığa kayıtsız kalmıştı. Komisyon raporuna göre baytarın ve mahalli idarenin bu kayıtsızlığı kabul edilebilir bir durum değildi. Bundan sonrası için belediyenin yardımıyla hayvanları hasta olan ahâliye münasip miktar tazminat verilmesi ve hasta hayvanın orada derhal kesilmesi ve hayvan derilerinin derin çukurlara gömülmesi gerektiği belirtilmişti. Ayrıca hasta hayvanların bulunduğu ahır ve ağılların hiçbir eser kalmayacak şekilde mikrop-lardan arındırılması istenmişti. Teşkil edilen kordonun ise her ne pahasına olursa olsun düzgün bir şekilde muhafaza edilmesi gerekmekteydi.⁷⁹ Bu iki örnekte de görüldüğü üzere 19. yüzyılda baytarların meslek bilgisi yüksek kalifiye yetişmiş kişiler olamamaları ve afetle mücadelede acil eylem planı niteliğindeki önlemleri almamış olmaları hayvan ölümlerinin bu denli çok yaşanmasında etkili olmuştur.

Osmanlı Devleti'nin gönderdiği nizamnâmelerde her ne kadar hayvanlar kesilmek suretiyle itlaf edilsin deniyorsa da bu usul Avrupa'da pek uygun görülüyordu.⁸⁰ Zira kesim sırasında hasta hayvanın kanı vasıtasıyla mikrop dağılabiliyordu. Ancak hastalığın ortadan kaldırılması noktasında hasta hayvanların itlaf edilerek sahiplerine tazminat verilmesi eskiden beri var olan bir usuldü. 1714'te İngiltere'deki salgın sırasında saray doktoru olan Thomas Bates hasta hayvanların öldürülmesini ve sahiplerine tazminat verilmesini teklif etmişti. Hasta hayvanın itlafı için sahibine hayvanın durumuna göre bazen rayiç değerinin üçte biri bazen de beşte biri ödenmekteydi.

78 BOA, DH. MKT, 19/18, 21 Mart 1893.

79 BOA, DH. MKT, 19/18, 13 Şubat 1894.

80 Nihal Erk, "Tarihte Önemli Sığır Vebası Salgınları ve 1920'ye kadar Memleketimizdeki Durumu", s. 226.

Bu uygulamayla hastalık 6 ay içinde bu sayede söndürüldü.⁸¹ Yine 1746’da İngiltere’de zuhur eden veba-i bakarîden dolayı 4-5 milyon frankdan fazla bir kıymetde 80.000 hayvan öldürülerek hastalığın önü alınabilmişti.⁸² Bu uygulama her ne kadar beraberinde bir takım suiistimalleri getirirse de hastalığın ortadan kaldırılması noktasında etkili olmuştur.

Bu uygulama Osmanlı Devleti’nde de tatbik edilmek istenmişti. 24 Nisan 1893 Nusaybin’de veba-i bakarî hastalığı zuhur edince, Nusaybin Kazası hastalığa ne şekilde müdahale etmeleri gerektiğini Diyarbakir’e sormuştu. Gelen cevapta hasta hayvanların derhal kesilerek sahibine belediye bütçesinden münasip bir miktar tazminat ödenmesi istenmekteydi. Bu yöntem her ne kadar Zabıta-i Sıhhiye Nizamnâmesi’ne göre icra edilecekse de, Nusaybin Belediyesi’nin bütçesi böylesine bir uygulama için yeterli değildi. Belediye bütçesinin el verdiği nispette böyle bir uygulamaya girişilmesi de hakkaniyetli olmayacağından ve Zabıta-i Sıhhiye Nizamnâmesi dahi hali hazırda “müddei’l icra” bulunmadığı için bu uygulamadan vazgeçilmesi istenmişti. Bunun yerine, hasta hayvanların sağlamlarıyla temas etmeyecek şekilde uzak tutulması ve telef olan hayvanın da derhal derin çukurlara gömülmesi istenmişti.⁸³ Bu durumda da halkın mağdur olmasından çekinen yerel yönetim tazminat uygulamasını tekrar gündemine almıştı.

Önceleri tazminat karşılığı öldürülen hayvanlar için belediye sandığından rayiç kıymetinin sadece dörtte biri ödenmekteydi.⁸⁴ 1913’te çıkartılan “Zabıta-i Sıhhiye-i Hayvaniye Kanunu Muvakkatı” nin 19. maddesine göre, hastalığa tutulmuş olduğu tespit edilen hayvanlar itlaf edilip sahibine hayvanın değerinin üçte biri kadar, hasta hayvanla aynı ahırdakine değerinin yarısı kadar ve hastalık şüphesi taşıdığı için ihtiyaten itlaf edilenler için ise değerinin üçte ikisi kadar tazminat ödenecekti.⁸⁵ Bu ödeme de belli şartlara bağlanmıştı. Sözgelimi hayvan sahibi hastalığı erkenden yetkililere haber verirse tazminat alabilmekteydi. Hayvan sahibinin zamanında haber vermemesi durumunda ise tazminat hakkını kaybettiği gibi, bir haftadan bir aya kadar hapis ya da bir Osmanlı altınından beş Osmanlı altınına kadar nakdi ceza ile cezalandırılabilirlerdi.⁸⁶ Hasta hayvan veya hastalıktan ölmüş bir

81 Nihal Erk, “Tarihte Önemli Sığır Vebası Salgınları ve 1920’ye kadar Memleketimizdeki Durumu”, s. 226- 227.

82 Sığır Vebası Ve Hakkında İttihazı Lazım gelen Tedabir, s. 3.

83 BOA, DH. MKT, 19/18, 24 Nisan 1893.

84 BOA, DH. MKT, 19/18, 15 Mayıs 1893.

85 Nihal Erk, “Tarihte Önemli Sığır Vebası Salgınları ve 1920’ye kadar Memleketimizdeki Durumu”, s.231.

86 Sığır Vebası ve Hakkında İttihazı Lazım gelen Tedabir, s. 18.

hayvanın et, deri vs. gibi emtianın ticaretini yapan da bu ürünleri alan da bir aydan üç aya kadar veya beş Osmanlı altınından 20 Osmanlı altınına kadar cezalandırılırdı. Dahası hastalık bu nedenlerle bir salgın halini alırsa cezalar üçe katlanmaktaydı.⁸⁷

Veba-i bakarîli bir hayvanı 19. yüzyıl şartlarında telef olmaktan kesin olarak kurtaracak bir tedavi yöntemi bulunmamaktaydı.⁸⁸ Ancak bu hastalıktan ölmekte olan hayvanların sayısını asgariye indirmek mümkündü. Bunun için hayvanlar hastalanmadan önce serum “telkih” edilmesi gerek-mektedir. Osmanlı Devleti’nde serum üretme çabaları daha eski tarihlere dayansa da bu alandaki asıl gelişmeler Bakteriyolojihane Müdürü Maurice Nicolle’un hastalık mikrobunu 1898’de keşfinden sonra yaşanmıştı. 3 Mart 1898’de Çatalca’da meydana gelen bir veba-i bakarî salgını sırasında tet-kikler yapması için Çatalca’ya gönderilen Nicolle, ölen hayvanların kanı üzerinde yaptığı çalışmalarla hastalığa neden olan mikrobu keşfetmişti.⁸⁹ Aslında Nicolle İstanbul’a 1893’te kolera salgınlarının araştırılması ve çö-zümler üretilmesi için Paris’ten getirilmişti. İstanbul’a gelmesinden kısa bir süre sonra Bakteriyolojihane-i Şahane kurularak müdürlüğüne de Nicolle tayin edildi.⁹⁰ Veba-i Bakarî’nin bertaraf edilmesi noktasında serum üret-me çabaları eskiye dayanmaktadır. Bu alandaki ilk çalışmalar İngiltere’nin desteğiyle veba-i bakarî hastalığı üzerinde incelemeler yapmaları için Koch enstitüsünden bizzat Koch’un yardımcılarında oluşan bir ekip tarafından Afrika’da yapılmıştı. Ancak veba-i bakarî hastalığı daha da etkili bir şekilde yayılınca bu defa da Pastör Enstitüsü’sünden iki uzman daha görevlendiril-di. Bu uzmanların bir senelik çalışmalarından bir sonuç alınamamıştı.

Bakteriyolojihane-i Şahane, Paris merkezli Pasteur Enstitüsü hima-yesinde kurulmuş olsa da Osmanlı Devleti’nin bir kurumuydu ve ilk defa veba-i bakarî serumunu geliştirme yolunda büyük bir adım olarak hastalık mikrobunun keşfi bu kurumun himayesinde gerçekleşmişti. Bunu haber ve-ren memurlar haklı bir gurur yaşıyorlardı. Bu keşfin Sultan Abdülhamit’in sayesinde gerçekleştiği ve bu başarının asıl mimarının da kendisi olduğu müjdeleniyordu. Bakteriyolojihane Müdürü Nicolle’un yaptığı bu keşif ya-kında tatbik edilecek bir teknikle hastalık olmayan yerlerdeki hayvanlara uygulanarak bu sayede hastalığın Anadolu’dan ve Osmanlı Coğrafyası’ndan

87 Sığır Vebası ve Hakkında İttihazı Lazım gelen Tedabir, s. 22.

88 Sığır Vebası ve Hakkında İttihazı Lazım gelen Tedabir, s. 9.

89 BOA, İ. HUS, 62/34, 3 Mart 1898.

90 Nuran Yıldırım, “1893’te İstanbul’da Kolera Salgını”, Tarih ve Toplum, S. 129, Eylül 1994, s. 150. (142-153)

def edileceği yazılmıştı.⁹¹ Maurice Nicolle tarafından mikrobun keşfiyle beraber hız kazanan serum üretim çalışmaları ancak 1902 yılında seri üretime geçebilmişti.⁹² İstanbul’daki Bakteriyolojihane kısa zamanda ihtiyaçlara cevap veremez duruma geldiğinden ilerleyen birkaç yılda Eskişehir ve Erzincan’da da birer serum üretim bakteriyolojihaneleri kuruldu. Bu bakteriyolojihanelerde 1913 yılına kadar sadece 70 serum verici öküz bulunmaktayken, bu tarihten sonra 320 öküze çıkarılabilmmişti.⁹³ Bu üç bakteriyolojihane 1912’de toplamda 2.923 litre olan serum üretimi 1913’te 3.892 litreye, 1914’te 5.563 litreye ve nihayet 1915’te 7.627 litreye yükseltildi.⁹⁴ Diyarbakir ve çevresine serumlar daha ziyade Erzincan’da bulunan bakteriyolojihanedan temin edilmekteydi. Soğuktan dolayı serumların donması ve yolların kötü durumu nedeniyle bu serumların birçoğu daha gideceği yere varamadan yollarda heba olmaktaydı. Bu nedenlerle sonraki yıllarda Diyarbakir ve Halep’te birer serum üretim laboratuvarının daha kurulması gündeme gelmişti.⁹⁵ Her ne kadar serum uygulaması hastalıkla mücadelede en önemli yöntem olsa da serum uygulanan hayvanların yüzde üç ile yedisi telef olmaktaydı.⁹⁶ Bununla beraber serum üzerinde tatbik edildiği hayvanı hastalıktan ancak bir seneliğine koruyabilmekteydi. Bu nedenle serum vurma işleminin her yıl tekrarlanması gerekmektedir.

Bütün eksikliğine rağmen serum uygulaması hayvan telefatinin asgariye indirilmesi noktasında önemliydi. Söz gelimi serum üretimi yıldan yıla arttıkça hastalıktan ölen hayvan sayısında da azalma görülmektedir. Osmanlı Devleti topraklarında 1912’de 12.394 olan hayvan telefati, 1913’te 10.094, 1914’te 6.103’e kadar düşmüştü.⁹⁷ Bu noktada şunu da eklemek gerekir ki, hayvan telefatinde yıldan yıla gerçekleşen gerilemeyi sadece serum uygulamasının başarısı olarak görmek de sakıncalıdır.

19. yüzyılın ikinci yarısında görev yapmış olan baytarların da vazet-iği gibi bir bölgede baytar eliyle fennin tavsiye etmekte olduğu tedbirler uygulansa da asıl çözümün bir yerde hastalığın ortaya çıkmasından hemen sonra orayı karantina altına almak ve giriş çıkışları yasaklamaktır. Bununla

91 BOA, İ. HUS, 62/34, 3 Mart 1898.

92 Prof. Dr. Mustafa Turan, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Veba-yı Bakari Salgını ve Düşündürdükleri”, Ed. Prof. Dr. Remzi Kılıç, Türk Tarih ve Kültürü Araştırmaları Prof. Dr. Mustafa Keskin Armağanı, İdeal Kültür Yay., İstanbul, 2014, s. 982.

93 Sığır Vebası ve Hakkında İttihazı Lazım gelen Tedabir, s. 11.

94 Sığır Vebası ve Hakkında İttihazı Lazım gelen Tedabir, s. 11.

95 Mehmet Ak, “Osmanlı Devleti’nde Veba-i Bakari (Sığır Vebası)”, s. 230- 31.

96 Sığır Vebası ve Hakkında İttihazı Lazım gelen Tedabir, s. 15.

97 Sığır Vebası ve Hakkında İttihazı Lazım gelen Tedabir, s. 4.

beraber hastalığın yayılmasının önüne geçebilmek noktasında hayvan hastalığı haber alındığı anda memurların bunu hem İstanbul'a hem de civar vilayetlere telgraflarla bildirilmesi istenmişti. Bunun yanında gazetelere ilan verilerek halkın bilgilendirilmesi de emrolunmuştu.⁹⁸ İkinci olarak hasta hayvanların sağlıklı olanlarıyla karışmalarını önlemek ve hasta hayvanları karantinaya almaktır. Üçüncü aşamada henüz hastalanmamış hayvanları aşılama, son olarak da hastalıktan dolayı telef olmuş hayvanları, nizamına göre derin çukurlara gömmek ve üzerlerine sönmemiş kireç atmak şeklinde sıralanmaktadır.⁹⁹ Teorik olarak önlemler bu şekilde sıralansa da Osmanlı Devleti'nin imkânları ve ahâlinin bilgisizliği bu önlemleri boşa çıkartmaktaydı. Örneğin, hastalığın ortaya çıkmasıyla beraber yapılması gereken ilk icraat olan kordon uygulaması kordonda görev yapacak olan jandarma sayısının yetersizliği nedeniyle başarıya ulaşamıyordu.¹⁰⁰ Halk hastalık konusunda bilgisizdi. Hastalıkla mücadelede gerekli kaynağın sağlanması noktasında bir yerden başka bir yere sevk edilen hayvanlar için ahalden muayene ücreti alınmaktaydı. Bu ücreti ödemek istemeyen hayvan sahipleri hayvanlarını muayene ettirmiyorlardı.¹⁰¹ Öte yandan hayvanlar hastalandığında, devletin hayvanlarını telef etmesinden ve kendilerine tazminat ödenmemesinden çekinen halk, hayvanları hastalansa da bunu idareye bildirmekte gönülsüzdüler. Daha da kötüsü, hayvanlarının durumunun daha da ağırlaşması üzerine hayvan sahipleri hasta hayvanlarını keserek para eden her şeyiyle çarşıda satmaktaydılar. Bu nedenle baytarlar her ne kadar hastalık riski bulunan bölgelerde hayvanlara serum verseler de hastalık kontrolsüz bir şekilde dağılmaya devam ediyordu. 1904-1905 yıllarında Erzurum'da veba-i bakarî hastalığı olmasına rağmen, hayvan sahipleri hayvanlarını buradan geçirerek hastalığı Erzurum cihetinden Aydın Hüdavendigâr ve Kastamonu vilayetleriyle Biga Sancağı'na bulaştırmışlardı. Bu hayvanlar İstanbul'a kadar getirilmiş ve çarşılarda satılmıştı. Böylelikle hastalık çok büyük bir alanda bu hayvan sahipleri yüzünden yayılmıştı.¹⁰²

19. yüzyıl şartlarında halkın bilinçlendirilmesi çok zor bir olguydu. Zira toplumun büyük bir kesimi devletin çok fazla etkili olamadığı kırsal bölgelerde yaşamaktaydı. Buna rağmen özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısı

98 Salname- Vilayet-i Diyarbekir, 1312, Def'a 14, Diyarbekir Vilayet Matbaası, s. 187.

99 BOA, DH, HMŞ 22/24, 17 Haziran 1908.

100 Prof. Dr. Mustafa Turan, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Veba-yı Bakarî Salgını ve Düşündürdükleri", s. 984.

101 Mehmet Ak, "Osmanlı Devleti'nde Veba-i Bakarî (Sığır Vebası)", s. 224.

102 BOA, DH, HMŞ 22/24, 17 Haziran 1908.

sında vilayet gazetelerinin ortaya çıkmasıyla halk bu kanallar üzerinden bilgilendirilmeye çalışılmıştır.¹⁰³ Bu noktada devletin halktan istediği şeyler daha ziyade hasta ve sağlam hayvanların birbirlerinden ayrılmaları, hastalıktan ölen hayvanların nizamına uygun şekilde gömülmeleri, hayvanların barındığı yerlerin izole ve temiz olması, hastalık durumunda zaman kaybetmeksizin yetkililere haber verilmesi vb.¹⁰⁴

Sonuç

Veba-i bakarî hastalığı özellikle 19. yüzyılın son çeyreği ile 1. Dünya Savaşı’na kadarki olan dönemde bütün Anadolu ile beraber Diyarbakir’de de etkili olarak binlerce hayvanın ölmesine sebep olmuştur. Elimizdeki bilgilere göre 1890- 1891, 1892- 1893, 1898- 1899 ve 1904 yılları arasında veba-i bakarî hastalığı Diyarbakir’de etkili olarak başta sığırlar olmak üzere binlerce hayvanın telef olmasına neden olmuştur.

Hastalığın ne şekilde Diyarbakir’e sirayet ettiği belli olmamakla beraber, belli dönemlerde Musul- Cizre ve Nusaybin hattı boyunca hastalığın Diyarbakir’e bulaşmış olması olası gözükmektedir. Bunun yanında Mısır’ın İskenderiye Limanı’ndan Anadolu’nun güney limanlarına gemiler yoluyla gelen hastalık mikrobonun kuzeye tırmanarak Diyarbakir’e gelmiş olması da mümkün gözükmektedir.

Hastalığın ortaya çıkmasından sonra Osmanlı Devleti’nin bir takım önlemler alarak hastalığı bertaraf etmeye çalıştığı görülmektedir. Bu noktada Osmanlı Devleti’nin aldığı önlemlere bakılacak olursa, bu önlemlerin koruyucu önlemler olmadığı daha ziyade hastalık ortaya çıktıktan sonra alınan önlemler olduğu görülmektedir. Bu noktada Osmanlı Devleti’nde baytarlık mesleği ve baytarlık eğitimine ayrı bir parantez açmak gerekir. Veba-i bakarî ile mücadelede kilit rol konumundaki baytarların 19. yüzyılın sonu itibari ile sayılarının çok az ve mesleki bilgi noktasında yetersiz oldukları görülmektedir. Bununla beraber Diyarbakir’in nispeten uzak olması da baytar ve diğer hastalıkla mücadelede görevli kişilerin gönderilmesinde sıkıntılara neden olduğu anlaşılmaktadır.

103 1869 yılından itibaren yayınlanmaya başlayan Diyarbakir Vilayet Gazetesi’nde Diyarbakir’i ilgilendiren her konuda olduğu gibi sığır vebası konusunda da haberler ve hastalıktan ne şekilde sakınılacağını belirten ilanlar ve makaleler yayımlanmıştır; Diyarbakir Vilayet Gazetesi, Numara 1773, 2 Nisan 1900, s. 2. Ayrıca bkz: Bitlis Vilayet Gazetesi, Numara 181, 17 Şubat 1890, s. 3 ve diğer nüshalarda.

104 Zeynel Özlü, “19. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devleti’nde Hazırlanan İki Risale: Vebâ-yı Bakarî ve Zâtülceb”, s. 104.

Osmanlı Devleti'nin hastalıkla mücadelede aldığı önlemlerin başında gelen kordon uygulaması, kordonda görev yapacak olan jandarma sayısının yetersizliğinden dolayı tam manasıyla tatbik edilememiştir. Ayrıca göçebe aşiretlerin tahakküm altına alınamamaları da hastalığın bir yerden bir başka yere sirayet etmesinde etkili olmuştur.

Uzun araştırmalar sonucunda 19. yüzyılın sonlarında Osmanlı Devleti'nde veba-i bakarî aşısı geliştirilebilmişse de bir takım nedenlerden dolayı istenilen sonucu verememiştir. Serum üretilen merkezler ile Diyarbakır arasındaki mesafenin uzun ve zorlu oluşu serum kalemlerinin bozuk yollarda ya soğuktan donarak ya da kırılmak suretiyle kullanılamaz hale gelmesinden dolayı bu tedbir layığıyla yerine getirilememiştir. Aynı zamanda kısıtlı sayılarda üretilen serumlar, hastalık tehlikesi bulunan bütün hayvanlara uygulanamadığı için istenilen sonuç tam anlamıyla alınamamıştır.

Hastalığın Diyarbakır'de çok etkili olmasının bir nedeni de halkın hastalık hakkında bilinçsiz oluşudur. Devletin hastalıkla mücadele için hasta hayvanları öldürerek sahiplerine tazminat ödemesi yöntemi hasta hayvanların çok fazla sayılarda olmasıyla belediye bütçelerini aştığı için sonuç vermemiştir. Bu açıdan 19. yüzyılın ikinci yarısında basılmaya başlanan Diyarbakır Vilayet Gazetesi halkı bilinçlendirmek için bir araç olarak kullanılmıştır. Burada yayınlanan uzun makale ve ilanlarla halk veba-i bakarî konusunda bilinçlendirilmeye çalışılmıştır.

Kaynaklar

A- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Bâb-ı Âli Evrâk OdasıBEO, 250/18722.

Dahiliye Nezâreti Hukuk Müşavirliği

DH, HMŞ 22/24

Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemî

DH, MKT, 1598/7; DH, MKT, 1599/95; DH, MKT, 870/39; DH. MKT, 13/16; DH. MKT, 154/36; DH. MKT, 1685/96; DH. MKT, 19/18; DH. MKT, 2050/117; DH. MKT, 2055/30; DH. MKT, 2198/51; DH. MKT, 316/49; DH. MKT, 66/43.

Hariciye Nezâreti Tahrirat Kalemî

HR. TH, 197/9.

İrade Hususî

İ. HUS, 62/34.

Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı

Y. MTV, 3/129.

B- Gazeteler

Bitlis Vilayet Gazetesi, Numara 181, 17 Şubat 1890.

Diyarbekir Vilayet Gazetesi, Numara 1773, 2 Nisan 1900.

C- Yayınlanmış Vesikalar

Salname- Vilayet-i Diyarbekir, 1312, Def’a 14, Diyarbekir Vilayet Matbaası.

D- Araştırma ve İnceleme Eserler

Ak, Mehmet, “Osmanlı Devleti’nde Veba-i Bakarı (Sığır Vebası)”, *OTAM*, Bahar 2016, s. 215- 240.

Ayar, Mesut, *Osmanlı Devleti’nde Kolera*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2007.

Dolebeni, Hanna, *Itr- el Nardin fi Tarih Merdin*, Çev. Cebrail Aydın, Resim Ofset, İstanbul, 1972.

- Erk, Nihal, “Tarihte Önemli Sığır Vebası Salgınları ve 1920’ye kadar Memleketimizdeki Durumu” *A.Ü. Veteriner Fakültesi Dergisi*, C.X, S. 3-4, s. 221- 237.
- Erk, Nihal, “Veteriner Tababeti Tarihine Kısa Bir Bakış”, *Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, 4/34, 1957, s. 139- 144.
- Faroqhi, Suraiya, *Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı*, Çev. Emine Sonnur Özcan, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2006.
- Güran, Tevfik, *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1998.
- Mengirkaon, Sabri, “Osmanlı’da Sosyal Devlet ve Kriz Yönetimi: 19. yüzyıl Diyarbakır’ında Kıtık”, *Kadim Akademi SBD*, C.1, S.2, s.139-155.
- Özcoşar, İbrahim, “Town and Tribe: The Conflict between Aşiret (Tribe) and Eşraf (Nobility) in Ottoman Diyarbekir (1891-1909), R.Efe, N. Sam, R.Sam, E.Spiriajevas, E. Galay (eds), *Cities Globalizing World and Turkey: A Theoretical and Empirical Perspective*, St. Kliment Ohridski University Press, Sofia 2014, ss.44-60.
- Özlu, Zeynel, “19. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devleti’nde Hazırlanan İki Risale: Vebâ-yı Bakarı ve Zâtülcenb”, *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*”, 12/23, 2014, s. 99-114.
- Özlu, Zeynel, “19. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devleti’nde Veterinerlik Mesleği İle İlgili Bir Değerlendirme”, *Belleten*, C. LXXVI, S. 275, 2012, s. 239- 260.
- Quataert, Donald, *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.
- Sığır Vebası ve Hakkında İttihazı Lazım Gelen Tedabir*, Umur-ı Baytariye Müdüriyeti, Ahmed İhsan ve Şürekası Matbaası, Dersaadet, 1331.
- Turan, Mustafa, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Veba-yı Bakari Salgını ve Düşündürdükleri”, Ed. Prof. Dr. Remzi Kılıç, *Türk Tarih ve Kültürü Araştırmaları Prof. Dr. Mustafa Keskin Armağanı*, İdeal Kültür Yay., İstanbul, 2014, s. 977- 994.
- Yıldırım, Nuran, “1893’te İstanbul’da Kolera Salgını”, *Tarih ve Toplum*, S. 129, Eylül 1994, s. 142-153.